

КРІПОСНІ КАПЕЛИ І ОРКЕСТРИ В УКРАЇНІ (НА ПРИКЛАДІ ПОЛТАВСЬКОЇ І ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ)

Богданов В. О., доктор мистецтвознавства, професор кафедри оркестрових духових інструментів та оперно-симфонічного диригування

Харківській державний університет мистецтв імені І. П. Котляревського

Анотація. В даній статті автор розглядає діяльність кріпосних оркестрових колективів у Полтавській і Харківській губерніях.

Ключові слова: Україна, капели, оркестри і їх власники, капельмейстери, музиканти, інструментарій, репертуар.

Аннотация. Богданов В. А. Крепостные капеллы и оркестры в Украине (на примере Полтавской и Харьковской губерний). В данной статье автор рассматривает деятельность крепостных оркестровых коллективов Полтавской, Харьковской и Черниговской губерний.

Ключевые слова: Украина, капеллы, оркестры и их владельцы, капельмейстеры, музыканты, инструментарий, репертуар.

Annotation. Bogdanov V. A. Serfs choirs and orchestras in Ukraine (on the example of Poltava and Kharkov the provinces). In the given article an author examines activity of serfs' orchestral collectives of Poltava and Kharkov provinces.

Key words: Ukraine, choirs, orchestras and their proprietors, bandmasters, musicians, tool, repertoire.

Постановка проблеми. Питання, пов'язані з діяльністю кріпосних капел і оркестрів, ще не стали об'єктом музикознавчого дослідження. Це і обумовило вибір даної теми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про кріпосні капели і оркестри в 20-ті роки ХХ ст. писали Ф. Ернст і Д. Щербаківській. Практична цінність дослідження визначається адресною спрямованістю до музикознавців, істориків музики і виконавців на духових інструментах.

Постановка завдання. У пропонованій статті зроблено спробу розглянути питання, пов'язані з діяльністю кріпосних капел і оркестрів в Україні.

Робота виконана за планом НДР Харківського державного університету мистецтв імені І. П. Котляревського.

Виклад основного матеріалу.

Українська література зберегла для нас трагічні сторінки літопису кріпаччини, за часів якої музикант, як і всі інші кріпаки, був у найтяжчій і найпринизливішій залежності від забаганок свого господаря. Побудовані «на слезах і крові» талановитих людей з народу, кріпосні капели були типовим порождением свого часу.

Кріпосні оркестри або, як їх називали сучасники, домашні капели, у розвиток вітчизняної музичної культури XVIII – першої половини XIX ст., зокрема й духового музичного мистецтва, зробили істотний внесок.

У другій половині XVIII ст. і особливо в першій половині XIX ст. місцеві поміщики мали велику кількість кріпосних капел. Тому далі для більшої ясності

і наочності розгляд цього питання автор проводить по регіонах, а точніше – за адміністративно-територіальною ознакою.

Полтавська губернія

У першій половині XIX ст. ця губернія була надзвичайно багатою на кріпосні капели. Тут, як і в інших регіонах України, деякі поміщики – любителі музики мали власні капели, призначення яких не обмежувалося лише грою «під танці» на балах. Їх капели мали значний рівень для виконання високих зразків класичної музики. До таких, насамперед, слід віднести капелу П. Галагана. Він, поділивши з братом Павлом спадок батьків, узяв капелу, що її завів ще в XVIII ст. їх дід Іван Галаган. «Оркестр він збільшив до 30-ти осіб і вище, виписував із Німеччини капельмейстерів й інструменти і нічого не шкодував для цієї витівки» [5, с. 18-19]. Цікавими документами, які характеризують оркестр П. Галагана, є «Записки» П. Селецького і «Юнацький щоденник» Г. Галагана, рідного племінника власника капели. П. Селецький – поміщик, який належав до верхівки українського панства, отримав чудову музичну підготовку. Л. Гінзбург зазначає, що «музикою (грою на фортепіано) він почав займатися в період навчання у Харківському університетському пансіоні (до 1834 р.). Згодом, вступивши до Училища правознавства у Петербурзі (1837-1841), вчився на віолончелі у Ф. Кнехта (водночас з О. Серовим). У закордонній подорожі він близько познайомився з Ф. Лістом, Ф. Мендельсоном, К. Липинським, Ю. Доцауером, Ф. Куммером й іншими музикантами» [4, с. 196]. З 1863 по 1871 рр. він був першим головою Київського відділення ІРМТ.

Ось що писав П. Селецький про оркестр П. Галагана: «Величезний панський будинок, розкішний сад з великими оранжереями, численною прислугою, великий і чудовий оркестр робили Дігтярі одним з найприємніших будинків у Малоросії. Капельмейстером був німець Д. Краузе, відмінний музикант; перша скрипка кріпак Артем, який прожив три роки у Дрездені; він брав уроки за рахунок пана у К. Липинського; інші солісти були теж дуже непоганими. Дуже виразно виконали дві бетховенські симфонії, зіграли добре й мою, а також кілька увертюр. Д. Краузе хвалив мої твори, але, як досвідчений капельмейстер, порадив змінити оркестровку в двох місцях моєї симфонії, що я відразу й зробив; ефект, справді, був кращий за попередній» [14, с. 174].

У щоденнику Г. Галаган так описує гру оркестру 16 вересня 1840 р.: «Почалася музика з дуже складної увертюри; потім грав Галенковський свій твір на Петруся; потім знов увертюра; потім грав Артем, а там фортепіаніст Бертольд» [3, с. 217]. Другого дня: «...за обідом при поздоровленні грали урочистий туш <...> бал розпочали з урочистого польського, потім пішли кадрили за кадриллю <...> кадрили Галенковського так усім сподобався, що почали <...> викликати його, що призвело до сильного галасу. Бал скінчився мазуркою» [3, с. 217-218].

В іншому місці від 6 травня 1841 р. Г. Галаган описує гру музикантів у маєтку свого батька Павла Галагана в Сокиринцях. Як видно з опису, вечір не

обійшовся без допомоги провідних виконавців і капельмейстера з Дігтярів: «...по обіді повели усіх на прогулянку – дзвін прозвучав у готичній альтанці; усі пішли туди, і там – Д. Краузе грав на гармоніці. Звідти пішли на кам'яний міст, а з того боку ріки грала валторна. З мосту пішли усі до ротонди, де був готовий чай, а поміж кушів грали квінтетом чудово *sonate pathetique* Бетховена <...> У проміжку між танцями ротонду було освічено бенгальськими вогнями, і музика духова грала на воді» [3, с. 222-223].

Виконавська діяльність оркестру П. Галагана іноді виходила за межі обслуговування маєтку. Так, у Києві концерти на «контрактах» у 1851 р. було дано за участю цього оркестру. Про це «Московитянин» писав так: «Крім вечірніх концертів, даних артистами, з 28 січня ми мали дуже велику приємність слухати вранішні концерти pana Галагана (поміщика Полтавської губернії), названі музичними ранками. Їх було п'ять. Повний і чудовий склад оркестру (не лише виконавці, а й інструменти), гарний вибір капітальних п'єс і надзвичайна виразність виконання характеризують ці концерти» [13, с. 331].

Наведені свідчення говорять про те, що в оркестрі П. Галагана кваліфікація виконавців, зокрема й на духових інструментах, була дуже високою. Тільки така виконавська культура музикантів дозволяла капельмейстерові Д. Краузе домогтися професійного звучання оркестру. А в останнього в репертуарі були і симфонії Л. Бетховена, і увертюри, і чимало інших «капітальних п'єс», які справляли глибокий емоційний вплив на слухачів і вимагали широких виразних можливостей оркестру. А щоб досягти такого високого професійного звучання оркестру, капельмейстерові Д. Краузе треба було мати не тільки великі диригентські здібності, а й глибокі на ті часи знання основ теорії виконавства і методики навчання грі на різних інструментах, зокрема й на духових. І все це у Д. Краузе було, оскільки П. Селецький називав його «відмінним музикантом».

Збереглися нечисленні відомості про цього прекрасного музиканта. Музичну освіту він отримав у Празькій консерваторії. У виданому йому 1844 року на право проживання квитку сказано: «Даний австрійському підданому уроженцеві Карлсбаду, музиканту Доменіку Краузе із сім'єю <...> на вільне прожиття у Полтавській губернії. Прикмети: роки 58 років» [16, с. 73]. Про виконавські можливості оркестру, що ним керував Д. Краузе, а також про його особисті музичні якості сучасник писав: «Що ж до оркестру П. Г. Галагана, слід сказати і сказати без перебільшення, що він може витримати критику знавця-музиканта. Не почувши його, важко повірити, що можна на селі із своїх дворових людей виховати таких музикантів. Не кажучи про смак і про знання музики самого господаря, треба віддати йому честь за вміння добрати відмінного капельмейстера в особі pana Д. Краузе. При чудовому знанні генерал-басу і контрапункту він має вміння передавати іншим свої знання, цього замало: він вміє заохотити учнів своїх до музики. Зрозумівши, як сильно розвинено у малоросіян музичне відчуття, він не використовує його на твори хвилинного ефекту, не тішить його легкими п'єсами і не розпещує вухо національною

мелодією <...> розвиває музичний слух своїх учнів на знаменитих творах музичної Європи, або ж, що тепер все одно, музичної Німеччини» [16, с. 73].

У мемуарах О. Романовича-Славатинського є згадка десь близько 1856 р. про чудовий оркестр із села Городищі на Полтавщині, власником якого був В. Паульсон. «Паульсон був дуже багатим, – пише О. Романович-Славатинський, – і мав кілька розкішних маєтків; з його оркестром міг змагатися тільки оркестр дігтярівського Галагана, уславлений знаменитим скрипалем Артемкою, за навчання якого у Відні господар сплатив двадцять тисяч карбованців» [18, ч. 7-9, с. 153]. На жаль, про цей оркестр не збереглося більше ніяких відомостей.

Кріпосний оркестр у складі двадцяти трьох виконавців багатого поміщика Раковича з Прилуцького повіту слід також віднести до гарних колективів, оскільки він був запрошений полтавським генерал-губернатором князем М. Репніним на постійну гру до театру, де одним з директорів був І. Котляревський – видатний український письменник, режисер, актор і організатор полтавського театру. І. Павловський пише, що «оркестр був на жалуванні від дирекції. Після смерті власника його спадкоємці позбавили ці родини утримання, але М. Репнін, довідавшись про це, вжив заходів до поліпшення їх становища» [12, с. 225].

У Кибінцях Миргородського повіту в чудовому маєтку в першій чверті XIX ст. мешкав державний діяч часів Катерини II, сенатор, колишній міністр юстиції, поміщик-меценат Д. Трощинський. Людина ліберальних поглядів, він збирав у своєму салоні передових людей того часу. Тут читали вільнодумні літературні твори, обговорювали сатиричні комедії, які згодом ставили на сцені любительського театру Д. Трощинського. У 1812 р. керівником і режисером цього театру був В. Гоголь-Яновський – батько М. Гоголя. «Тут був вічний бенкет у свята й в будень, – пише В. Шенрок. – Хто б і коли не під'їжджав до панського будинку в Кибінцях, вже здалеку починав розрізняти звуки домашнього сільського оркестру, що здавалися спочатку якимсь невизначеним гулом і ставали із наближенням усе яснішими й гучнішими, і, зрештою, перед подорожнім з'являвся величний будинок Трощинського з прилеглими до нього численними флігелями і службами. Будинок цей більше схожий на великий клуб чи готель, ніж на звичайне домашнє вогнище. Усе було поставлено в ньому на широку ногу, усього багато і всюди блищали витонченість й краса» [17, с. 47-48]. «За обідом грав завжди оркестр музики, – пише С. Скалон, – а по обіді <...> півчч звичайно співали різних пісень» [15, с. 364].

У селі Хомутець Миргородського повіту була капелія, яка належала Муравйовим-Апостолам, дворянському роду, два представники якого стали декабристами [16, с. 69].

На початку XIX ст. духовий оркестр у кількості двадцяти п'яти виконавців був у одного з предків М. Лисенка П. Булюбаша. У його маєтку Гриньки Кременчуцького повіту під час сніданків і обідів оркестр грав для господаря і його гостей. Вечорами для молоді він виконував усілякі танці. Модний «Грос-фатер» змінювали «Метелиця», «Журавель» тощо [8, с. 152].

О. Залеський пише, що у селі Кулажинцях Пирятинського повіту в 30-х роках був оркестр у Марковича, відомий усюди. Оркестр складався виключно із власних селян, яких використовував поміщик і для інших потреб. Так, велику кам'яну церкву у селі збудували музиканти цього оркестру [7, с. 78].

Оркестр поміщика І. Томари у 1806 р. складався із сімнадцяти осіб, які виконували твори В. Моцарта, Дж. Мейєрбера, Г. Доніцетті, Л. Галеві, В. Белліні тощо [7, с. 79].

У 1812 р. існувала капела в Миргороді у поміщика Галецького. Про це свідчить газета «Северная Почта» від 20 березня 1812 р. так: «...пан повітовий маршал з іншими чиновниками дворянства, обраними на нове трьохріччя, давали бал. Музика й півчі були місцевого поміщика пана Галецького» [9]. У селі Локні за двадцять п'ять верств від Сокиринців поміщик О. Фролов-Багреєв мав свій театр і оркестр [18, ч. 7-9, с. 145].

Про інші кріпосні оркестри губернії, які дійшли до нас, повідомлюються лише імена їх власників, час існування, географічне місцезнаходження. Так, у Гадяцькому повіті оркестри були в Масюкова і Чарниша, в Золотоношевському – в Неплюєва, в Кобеляцькому – у ротмістра Шашина, поміщиці Сушкової й повітового маршала Чарби, в Лубенському – у майора Боярського в його маєтку в селі Високий Горб, в Миргородському – в Гартмана, в Прилуцькому – в Горленка і майора Галагана, в Хорольському – в Оболонського в його маєтку Оболонь. В Обухівцях і Манжелах мали свої оркестри В. і М. Капністи, в селі Вишняки – Пламенцеві, у Полтаві – Милорадович і Рєпнін. Час існування всіх згаданих оркестрів припадає до кінця XVIII — початку XIX ст. [18, ч. 7-9, с. 147].

Харківська губернія

В кінці XVIII – на початку XIX ст. ця губернія за кількістю кріпосних оркестрів не відставала від інших регіонів України. Про це свідчать документи, що збереглися до наших днів, хоч, на жаль, неповні.

«Поміщики тих часів воліли, щоб при дворах їх процвітали мистецтва, – пише Г. Лукомський. – Для управління домашніми оркестрами з кріпаків викликалися музиканти зі столиць, або ж з-за кордону» [10, с. 21]. Так зробив, зокрема, дійсний статський радник, камергер М. Комбурлей, багатий поміщик, власник розкішного маєтку Хотин Сумського повіту. Капельмейстера свого оркестру Франца Блюма він запросив з Німеччини. Для музикантів і співаків було відведено цілу вулицю дерев'яних сільських хат. В. Ярославський пише, що в Хотині «часто грали музики – скрипкові, духові, іноді й рогові, крім того, була й вокальна» [10, с. 21].

Дані про інші кріпосні оркестри цієї губернії дуже нечисленні. Та все ж факти дозволяють скласти про них окремі уявлення. Так, у першій чверті XIX ст. оркестри мали в Старому Мерчику Шидловські, у Бугаївцях Донець-Захаржевські, в Новій Водолазі Дуніни, у Валуйському повіті Синельников. Оркестри також були у Хлопова, Герсєванова Зарудного, Ковалевського, Нарецької, Петрович-Подагречані, Штерича, Радена, Валковського, Девієра і

Дубянського [10, с.21]. Як видно з переліку, у Харківській губернії, за неповними даними, було сімнадцять оркестрів. Разом з тим навіть така кількість домашніх капел свідчить, що в поміщиків губернії був потяг до музики.

З відкриттям у Харкові університету заклад став осередком концертного життя губернії. І тут, за визначенням Б. Асаф'єва, «так звана салонна музика і музика домашня у кращих своїх зразках часто виходили за вузькі свої межі і переміщувалися до концертного залу» [1, с.210]. Архівні дані, що збереглися до нашого часу, говорять про те, що для проведення концертів у Харкові в дні різних свят І. Вітковський, а згодом й І. Лозинський аж до 30-х рр. XIX ст., як правило, користувалися послугами кріпосних музикантів. У 1805 р. на відкритті університету оркестр, що виконував ораторію І. Вітківського, складався лише з музикантів, запрошених з кріпосних колективів поміщиків губернії. Музикантів дали поміщики: Шидловський, Хлопов, Захаржевський, Лосєв й Герсеванов. Капельмейстери були у Захаржевського, Лосєва і Герсеванова, а оркестр був з 37 осіб [11, с. 150].

Інші свідчення запам'ятались в історії музичної культури Харкова – благодійні концерти, влаштовані силами любителів музики на користь петербурзьких мешканців, що постраждали від повені. Вони відбулися 20 і 22 січня 1825 р. і широко висвітлювалися в пресі. Програма концертів була різноманітною і містила такі твори: ораторію М. Лейдесдорфа «Свята Цецилія», концерт для фортепіано Ровеллі й симфонію Л. Бетховена. Крім міських музикантів, у концерті брали участь і кріпосні музиканти поміщиків Штерича, Петровича-Подагречані, Радена, Нарецької, Шидловського, Ковалевського й Зарудного [11, с. 127]. Зрозуміло, ці концерти були одним з проявів вітчизняного виконавства музикантів кріпосних оркестрів, що показали високий професіоналізм.

30 серпня 1826 р. в університеті відбувся концерт також за участю кріпосних музикантів. Та вони тепер тільки лише зміцнювали той основний кістяк оркестру, який складала студенти університету. Найімовірніше, кріпосні музиканти посилювати слабкі групи університетського оркестру й особливо його *мідну* групу. Кріпосних музикантів від Ковалевського було три, від невідомого чугуївського поміщика – двадцять і від барона Радена – невідомо скільки [11, с. 151].

На підставі наведених свідчень можна зробити висновок, що у Харківській губернії в першій чверті XIX ст. була значна кількість кріпосних музикантів, і їх лави систематично поповнювалися. Все це готувало певний успіх вітчизняної виконавської школи на оркестрових інструментах, зокрема й на духових, але вже в другій половині XIX ст.

Висновки. Кріпосні форми музичного професіоналізму виникли на підставі жорсткої експлуатації підневільних артистів, значення їх в історії вітчизняного виконавства і композиторської творчості велике: «Завдяки дивовижній художній обдарованості російського народу, – писав Б. Асаф'єв, – кріпосні оркестри, що зросли на нездоровому ґрунті примусової барської забави (як і кріпосний театр), стали розсадником не тільки російського

інструментального виконавства, але й вогнищем безіменних творчих спроб, надто у галузі всіляких інструментальних перекладень народних пісенних багатств» [2, с. 41]. Цю характеристику про російське музичне мистецтво можна повністю віднести й до України.

Із середовища кріпосних музикантів вийшли здібні оркестрові виконавці на різних духових інструментах. На жаль, за рідкісними винятками, навіть імена, не кажучи вже про прізвища музикантів, невідомі. Досі кріпосні колективи відрізняють за прізвищами поміщиків, а твори кріпосних музикантів залишилися безіменними.

Література:

1. Асафьев Б. Камерная инструментальная музыка // Русская музыка XIX и начала XX века. 2-е изд. – Л.: Музыка, Ленинград. отд., 1979. – С. 210-265.
2. Асафьев Б. Композиторы первой половины XIX столетия // Асафьев Б. Избранные работы о русской музыкальной культуре и зарубежной музыке: В 5 т. / АН СССР, Ин-т истории искусств. – М., 1965. – Т. 4. – С. 39-58.
3. Галаган Г. Отрывки из юношеского дневника // Киев. старина. – 1898. – Т. 62. – Сент. – С. 189-224.
4. Гинзбург Л. История виолончельного искусства: В 4 кн. Кн. 2: Русское виолончельное искусство до 60-х годов XIX века. – М.: Музгиз, 1957. – 579 с.
5. 25-летие коллегии Павла Галагана в Киеве (1871-1896). – К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1896. – 191 с.
6. Жемчужников Л. Мои воспоминания из прошлого. – Л.: Искусство, 1971. – 446.
7. Залесский А. Из быта крепостного времени // Киев. Старина, 1888. – Т. 21. – Июнь. – С. 78-79.
8. Из прошедшей жизни малорусского дворянства. I. Пан – поветовый маршал: Записано со слов рассказчика // Киев. Старина, 1888. – Т. 23. – Окт. – С. 149-161.
9. Из Харькова: О концерте И. Витковского // Санкт-Петербург. ведомости, 1806. – 13 марта (№ 21).
10. Лукомский Г. Старинные усадьбы Харьковской губернии. – Ч. I. – Пг., 1917. – 100 с.
11. Миклашевский Й. Музична і театральна культура Харкова кінця XVIII – першої половини XIX ст. – К.: Наук. думка, 1967. – 160 с.
12. Павловский И. Полтава: Ист. очерк ее, как губерн. города в эпоху управления генерал-губернаторами, 1802-1856. – Полтава: Электр. Т-ва тип.-лит. быв. И. А. Дохман, 1910. – XXVIII. – 417 с.
13. Русское слово очевидца // Москвитянин. – М., 1851. – Кн. 2, № 16 (Авг). – С. 259-264. – Подпись: А....ский В.
14. Селецкий П. Записки. Ч. 1 (1821-1846). – К.: Тип. Г. П. Корчак-Новицкого, 1884. – 199 с.
15. Скалон С. Воспоминания С. В. Скалон (урожденной Капнист) // Ист. вест, 1891. – Т. 44. – Апр., май, июнь. – с. 338-367.
16. Шамаева К. Музыкальное образование на Украине в первой половине XIX века. – К.: Изд-во Центра обласполкома переподготовки кадров, 1992. – 187 с.
17. Шенрок В. Магериалы для биографии Гоголя. Т. I. – М.: Тип. А. Мамонтова, 1892. – 385 с.
18. Щербаківський Д. Оркестри, хори і капели на Україні за панщини // Музыка: Місячник укр. культури. – К., 1924. Ч. 7-9. – С. 141-155.

Надійшла до редакції 8.12.2008